

О. М. Донік

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України ХІХ — початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), donnik@ukr.net

КУПЕЦЬКІ ТОВАРИСТВА ЯК САМОВРЯДНІ СТАНОВІ ІНСТИТУЦІЇ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

Аналізується діяльність купецьких товариств як самоврядних станових інституцій у містах українських губерній Російської імперії в останній третині ХІХ — на початку ХХ ст. З'ясовано, що таким чином купці відстоювали підприємницькі інтереси, посилювали економічну й соціальну інтеграції свого стану. Наголошується, що після набуття чинності Міським положенням 1870 р. купецькі товариства, для яких до того було характерне переплетення функцій станового та міського самоврядування, в умовах переходу від традиційного укладу до індустріального набували рис не лише провідної інституції станового купецького управління, а й одного з елементів громадянського суспільства, що починало зароджуватися. Такі об'єднання в містах України формували насамперед простір комунікації купецької громади, змістовим наповненням якого були професійні та освітньо-благодійні устремління. З'ясовано, що купецькі товариства, котрі реально функціонували в економічно більш значних центрах, насамперед в Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі, у нових умовах пореформеного часу, зокрема з кінця ХІХ ст., найбільшу увагу приділяли благодійності у сфері освіти, передусім комерційної. Зазначається, що питання, які обговорювалися в купецьких товариствах, часто не становили загального інтересу для всього підприємницького загалу. Натомість ці корпоративні інституції в умовах капіталістичної модернізації ставали тими осередками, навколо яких формувалися підприємницькі організації, перш за все біржові товариства.

Ключові слова: купецтво, купецькі товариства, самоврядування, благодійність, комерційна освіта.

O. M. Donik

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), donnik@ukr.net

MERCHANT COMMUNITIES AS A SELF-GOVERNING CLASS INSTITUTIONS (LAST THIRD OF THE XIX — EARLY XX)

Abstract

In this article analyzed the activity of the merchant communities as a self-governing class institutions in the towns of Ukrainian provinces of the Russian Empire in the last third of XIX — early XX centuries. Author found that in this way merchants defended their entrepreneurial interests, enhanced economic and social integration of their estate. The attention is paid that after City Reform of 1870 implementation, merchant communities (before the reform they had typical interlacing of functions of class and municipal self-government) in the conditions of the transition from the traditional mode to the industrial acquired the trait not only of the leading institution of the class merchant's administration, but also one of the elements a civil society that just began to arise. In the cities of Ukraine, the associations like this had formed uppermost the communication area of the merchant's community with the informative content of professional and educational-charitable aspirations. Author determined that merchant's societies with the real activity in the most significant economical centers like Odessa, Kyiv, Kharkiv, Ekaterinoslav, in the new after-reform conditions (mostly from the end of the XIX century), paid the biggest attention to the charity in the educational field, primarily business education. Also, in the article noted that the questions discussed in the merchant circles, often weren't interesting for whole business community. Instead of it, these corporate institutions in the conditions of capitalist modernization became the nucleuses around that formed the entrepreneurial organizations and first of all stock exchanges.

Keywords: *merchants, merchant communities, self-government, charity. business education.*

Історія купецького стану в Україні в XIX — на початку XX ст. є актуальною у зв'язку з визначенням його ролі та місця не тільки в економічному, а й соціокультурному житті, особливо в пореформений період, коли відбувався процес активного формування підприємницького прошарку. Перетворення 1860–1870-х рр., які супроводжувалися лібералізацією податкового законодавства, відкрили доступ до торгово-промислової діяльності всім категоріям населення. Це завдало остаточного удару по станових принципах організації підприємництва, закріплених у катерининський час. На тлі ринкового розвитку підприємницької діяльності скасування в 1863 р. купецької 3-ї гільдії вже впродовж наступних десятиліть призвело до істот-

ного скорочення числа представників купецького стану, утім і надалі гільдійське купецтво в Україні залишалося провідною частиною підприємницького прошарку.

У вітчизняній історіографії проблема вивчення історії купецтва в XIX — на початку XX ст., і зокрема діяльності купецьких станових самоврядних інституцій, до цього часу залишається малорозробленою. У наукових працях розглядалися різні аспекти участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їх роль у розвитку торгівлі та промисловості, сплеску доброчинності й меценатства¹. Натомість діяльність купецтва як окремого стану в рамках функціонування місцевих купецьких корпоративних інституцій у загальному плані висвітлювалася у працях Ю. Белікова та І. Гуржій і О. Гуржій². Російські історики М. Шацилло, Н. Іванова та В. Желтова у своїх дослідженнях³ цей аспект з'ясовували в контексті еволюції купецтва як стану в умовах специфіки організації станової системи імперської Росії.

Громадські права купців реалізовувалися завдяки становому й міському громадському врядуванню, які були започатковані в катерининські часи наприкінці XVIII ст. При збереженні товариств “міських обивателів”, зміні їх прав відбувалося більш чітко виокремлення станових товариств, зокрема купецьких корпоративних об'єднань — товариств із правами станового самоврядування, які отримали своє остаточне юридичне оформлення в пореформений час. Так, в Україні вперше це сталося з виданням 30 квітня 1863 р.

¹ Крутиков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. — Дніпропетровськ, 1992. — 171 с.; Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 65–73; Її ж. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — 281 с.; Її ж. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2001. — Вип. 2. — С. 24–41; Ігнат'єва Т. В. Купецтво Правобережної України в кінці XVIII — першій половині XIX століття: соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського педагогічного ун-ту: Іст. науки. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Т. 11. — С. 172–179; Ковалинський В. В. Меценаты Киева. — 2-е изд., доп. — К., 1998. — 528 с.; Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. — К., 2004. — 314 с.; Шудрик І. О., Даниленко Л. А. Династія Харитоненків. — Суми, 2003. — 192 с.; Григорій Григор'євич Маразли: меценат і колекціонер: Сборник статей / сост. Л. В. Арюпина, О. М. Барковская, С. З. Лущик, Т. В. Щурова. — Одесса, 1995. — 288 с. та ін.

² Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Харків, 2003. — 280 с.; Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. — К., 2013. — 284 с.

³ Шацилло М. К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX в. — М., 2004. — 265 с.; Іванова Н. А., Желтова В. П. Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX в. — М., 2004. — 574 с.; Іванова Н. А., Желтова В. П. Сословное общество Российской империи. — М., 2010. — 752 с.

Положення про громадське управління м. Одеси⁴. На всі інші українські міста розповсюджувалися правові норми міських положень від 16 червня 1870 р. та 11 червня 1892 рр.⁵

У дореформений період станове управління купецтва було складовою частиною самоврядування міст, а самі купці повністю контролювали думи (крім самостійних купців, у міських зборах могли брати участь “купецькі сини”, “брати” тощо). Міцні економічні позиції цього стану, високий майновий ценз сприяли його керівній ролі в міському житті в порівнянні з рештою “міських” станів. Хоча у чинному законодавстві передбачалися окремі збори купецьких громад для вирішення станових питань, функції голови тут (як і на зборах міщан) виконував міський очільник⁶.

Із запровадженням реформи 1870 р. було створено нову систему міського громадського управління. Всестанові вибори кардинально змінили порядок формування й статус органів міського управління, що відкрило шлях для оформлення самостійного врядування купецької громади⁷. Передбачалося, що купецтво обох гільдій (1-ї і 2-ї) могло утворювати в кожному місті купецьке товариство, яке, однак, не мало над своїми членами жодної дисциплінарної влади (скасування 3-ї гільдії мало на меті, перш за все, зміцнити купецтво як стан, підняти планку, яка відділяла б його від нижчих соціальних груп).

Як і у дворянській корпорації, купецькі товариства не мали права відмовити потенційному кандидатові у прийомі в гільдію, утім могли в особливих випадках виключити зі своєї корпорації. Зокрема, згідно з розпорядженням Державної ради від 7 червня 1838 р., купецтву дозволялося не приймати до гільдії осіб, яких уже було виключено з числа гільдійців “приговорами” своїх товариств, а також позбавлених за судом “чесного імені”⁸. Оформившись у пореформений період у самостійні інституції, система корпоративних об’єднань купецтва вирізнялась аморфністю й відсутністю жорстких обмежувальних рамок. Купецький стан був повністю відкритим для прийняття нових членів, а процедура вступу до нього була доволі спрощеною.

Після міської реформи 1870 р., в умовах формування нових класів буржуазного суспільства, купецькі товариства як корпоративні об’єднання стали

⁴ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). — Собр. 2-е. — Т. 38, отд. 1-е. — № 39 565. — С. 402–412.

⁵ Там же. — Т. 45, отд. 1-е. — № 48 498. — С. 821–839; Собр. 3-е. — Т. 12. — № 8708. — С. 430–456.

⁶ *Беліков Ю. А.* Вказ. праця. — С. 52.

⁷ Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными указаниями / Сост. С. Г. Щегловитов. — СПб., 1892. — С. 282; *Коркунов Н. М.* Русское государственное право. — Т. 1. — СПб., 1893. — С. 232.

⁸ ПСЗ РИ. — Собр. 2-е. — Т. 13, отд. 1-е. — № 11 286. — С. 757.

вагомим соціальним інститутом купецтва. Участь в їх роботі поступово перетворилася на визначальний фактор належності до цього стану. Такі інституції були не тільки елементом самоідентифікації купецтва, його впливу на суспільство (насамперед через добродійність), а й подекуди у значних економічних центрах сприяли створенню загальних підприємницьких представницьких об'єднань (найперше біржових товариств), а інколи й відстоювали інтереси всього місцевого підприємницького прошарку.

Упродовж усього часу до падіння самодержавства зберігало чинність законодавче положення маніфесту 1807 р., згідно з яким купецьким товариствам дозволялось обговорювати питання, що стосувалися їхнього стану, і у випадку, якщо буде виявлено, що торгівля “відбувається не відповідно до статутів та намірів уряду, і що права купецтва послаблені непорозумінням, потуранням або неблагонаміреністю виконавців”, звертатися з клопотанням до міністерства фінансів. Згодом, на відміну від початку XIX ст., передбачалося, що посередницьку роль у такому зверненні можуть відігравати біржові комітети (там, де вони виникли)⁹.

13 червні 1867 р. Олександр II затвердив “думку” (“мнение”) Державної ради “Про порядок ведення справ у земських, дворянських і міських, громадських та станових зібраннях”¹⁰. Згідно з цим документом, постанови зібрань, “противні законам”, що виходили за рамки ведення зборів або за своїм змістом перевищували надані їм права, уважалися недійсними, а тому не підлягали виконанню. Постанови про зв'язки й угоди з іншими зібраннями у справах, котрі стосувалися загальних урядових розпоряджень, вступали у силу лише з дозволу губернатора.

Належність до купецтва, відповідно до нормативних актів, щорічно оформлялась у казенній палаті або в повітовому казначействі зі сплатою податку, при цьому згоди купецької корпорації не вимагалось. Вона не мала ані освяченого традиціями статутного документу, ані інституту поручительства при прийомі в гільдію, ані випробувального терміну, ані корпоративних обрядових церемоній. До того ж до значних змін у правовому становищі не тільки купецтва, а й усіх підприємців призвело видання “Положення про державний промисловий податок” від 8 червня 1898 р., яке дозволяло здійснювати торгово-промислову діяльність без вибирання гільдійських свідоцтв, тобто скасовувалися станові засади у сфері підприємницької діяльності¹¹. Із відокремленням набуття станових прав від виплати

⁹ Свод законов Российской империи (СЗ РИ). — Т. 9: Законы о состояниях. — 2-е изд., доп. — СПб., 1911. — Ст. 550. — С. 307.

¹⁰ ПСЗ РИ. — Собр. 2-е. — Т. 42, отд. 1-е. — № 44 690. — С. 896–897.

¹¹ Там же. — Собр. 3-е. — Т. 18, отд. 1-е. — № 15 601. — С. 489–515; *Донік О. М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). — К., 2008. — С. 25.

промислового податку купецькі товариства остаточно втратили характер міцних станових об'єднань.

Повна система купецького самоврядування з дільничними виборчими зборами, зборами виборних купецького стану, купецькою управою і становим старшиною (він же — голова управи та зборів виборних) існувала тільки в Одесі¹². В інших українських містах діяла структура корпоративного купецького спрощеного самоврядування: збори купецької громади, її виборчий і розпорядчий органи, виконавчі посади купецького старости і його заступника (товариша). Утім через нечисленність, а в більшості невеликих міст і відсутність купців 1-ї гільдії обрання ними окремих посадових осіб часто було справою неможливою. Тому згодом було дозволено обирати єдиних для всієї купецької громади посадових осіб на загальних зборах обох гільдій, що закріпило існуючий порядок¹³. Наприклад, у більшості повітових і заштатних міст Харківської губернії кількість учасників купецьких зборів не перевищувала 10. Так, наприкінці XIX ст. у Краснокутську купецькі збори проводилися лише трьома місцевими купцями, причому двоє з них щорічно ставали купецьким старостою і кандидатом на цю посаду. У Валках на збори з'являлися не більше 5–8 купців. Виняток становили Суми, Слов'янськ, Охтирка й Ізюм, де на зборах були присутні до 20 купців. У Слов'янську кворум для купецьких зборів становив лише 12 осіб¹⁴.

Отже центральними фігурами спрощеного купецького самоврядування були купецькі старости та їх товариші, які щорічно обиралися купецьким товариством із заможних купців для завідування становими справами (до 1879 р. кожна купецька гільдія обирала своїх старшин, а ті вже — старосту). Обирання відбувалося за балами. Хоча збори купецьких товариств і мали скликатися один раз на рік, нерідкими були й позачергові засідання, які проходили під головуванням купецьких старост, котрі безпосередньо розпоряджалися коштами корпоративного об'єднання. У місцевостях, де набули чинності міські положення 1870 і 1892 рр., скарги на неправильність вибору вирішувалися губернським у земських і міських справах або у міських справах присутствіями, а купецькі старости затверджувалися губернаторами. Ті з них, котрі до обрання не перебували на виборній чи державній службах, складали присягу. Купецькі старости, як і раніше, належали до 14-го класу державної служби, допоки перебували на посаді¹⁵.

До відання купецьких старост належало опікування всіма справами, які стосувалися осіб купецького стану, подання про них у необхідні інстанції;

¹² СЗ РИ. — Т. 9: Законы о состояниях. — 2-е изд., доп. — Ст. 614. — С. 366.

¹³ Там же. — Ст. 589, 590. — С. 333.

¹⁴ *Бєліков Ю. А.* Вказ. праця. — С. 61.

¹⁵ *Іванова Н. А., Желтова В. П.* Сословное общество Российской империи. — С. 436; СЗ РИ. — Т. 9: Законы о состояниях. — 2-е изд., доп. — Ст. 590. — С. 333–335.

отримання указів, словесних розпоряджень, іншої інформації з різних установ та їх доведення до купців; збір і систематизація основних відомостей про представників купецького стану, про їх поведінку й заняття, виявлення серед них осіб похилого віку та збіднілих, складання алфавітних списків для внесення купецьких сімейств до міської обивательської книги; розподіл і збір за погодженням громади нерегулярних зборів та повинностей із представників стану, стягнення недоїмок; видача посвідчень про належність до купецтва, дозволів на проживання тощо; виконавча діяльність у громадських і господарських справах, що покладалися на них. По закінченні господарського року староста виносив на затвердження громади звіт про свою фінансову діяльність, тобто повинен був відзвітуватися про всі наявні в нього суми, і у випадку недостачі на нього за громадським вироком могли накласти стягнення¹⁶. Як правило, на цю посаду обиралися, доволі часто неодноразово, найбільш авторитетні заможні купці з найкращою репутацією, що користувалися загальною повагою. Для прикладу, у пореформеному Харкові за майже півсторіччя обов'язки купецьких старост виконували лише п'ятеро осіб: М. Жевержеєв (1872–1893 рр.), І. Велитченко (1893–1908 рр.), С. Жевержеєв (1908–1911 рр.), Г. Гольберг (1911–1916 рр.), М. Ігнатищев (1916–1919 рр., із перервою)¹⁷.

Отже у широкому тлумаченні закону купці, які проживали в містах, автоматично утворювали станові товариства. Якщо вони не обирали старосту, то фактично підпадали під загальну юрисдикцію міста. На практиці в містах України не скрізь існували станові купецькі товариства, та й ті, що фіксувалися, доволі часто не були повноцінними становими інституціями, які умовно можна назвати фіктивними. Такі купецькі об'єднання, хоча й мали виборних старост, по суті були таким же фантомом, як і громади, котрі не мали окремого станового управління. Там, де купецьких управлінь не існувало, купці у своїх станових справах були підвідомчі міським головам та управам. Це стосувалося насамперед багатьох повітових центрів України, де купецтво функціонувало в умовах порівняно скромного простору міського життя й торгово-промислової діяльності. Та навіть у таких губернських центрах, як Житомир і Кам'янець-Подільський, наприкінці XIX ст. купецькі товариства не здійснювали якоїсь громадської діяльності, не мали капіталів і нерухомого майна, до того ж купці не сплачували членських внесків. Уся діяльність обмежувалась лише видачею молоді з купецького стану “увольнительных приговоров” для вступу до навчальних закладів¹⁸. Як виняток, слід назвати Харківську губернію, що перебувала на перетині важливих

¹⁶ СЗ РИ. — Т. 9: Законы о состояниях. — 2-е изд., доп. — Ст. 595, 596. — С. 337.

¹⁷ Бєліков Ю. А. Вказ. праця. — С. 55.

¹⁸ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1287, оп. 44, д. 548, лл. 29, 32.

торгових шляхів і де проходили найбільші ярмарки. За словами Ю. Белікова, дослідника місцевого купецтва, вона “виявилася єдиною українською й однією з шести адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії (поряд з В’ятською, Калузькою, Пензенською, Рязанською і Тульською), де купецькі корпоративні організації функціонували в більшості міст. Навіть у Петербурзькій, Московській і Київській губерніях правом станового самоврядування користувалося тільки купецтво губернських центрів, а, наприклад, у Чернігівській і Воронежській не було жодної купецької інституції”¹⁹.

Ті станові об’єднання, що відповідали хоча б одній із таких вимог, як наявність окремих капіталів, володіння нерухомістю, ведення добродійної діяльності, можна окреслити як діючі. Насправді, значна частина купецьких товариств в Україні володіла досить скромними капіталами, займалася добродійністю в незначних масштабах. Лише декілька товариств, насамперед у великих містах, маючи спеціальні капітали, здійснюючи щорічні збори з купців, здатні були провадити громадську діяльність на доволі значному рівні. Б. Миронов із цього приводу зазначив, що функції більшості купецьких товариств у власне російських губерніях зводилися майже винятково до благодійності, яка привертала увагу здебільшого збіднілої чи розореної частини міського населення²⁰. В Україні добродійну діяльність окремі купецькі об’єднання вели в досить значних масштабах, особливо це стосувалося розвитку комерційної освіти наприкінці XIX — на початку XX ст.

Матеріали I загальноросійського перепису населення 1897 р. дають змогу з’ясувати найбільш значні групи представників купецького стану в 9-ти українських губерніях з урахуванням членів купецьких родин (усього тут було зафіксовано 67 709 таких осіб)²¹. Найбільше купців проживало (в порядку зменшення чисельності) в Києві — 5064, Одесі — 4965, Харкові — 3585, Катеринославі — 2364, Кременчуці — 1527, Бердичеві — 1446, Миколаєві — 1424, Полтаві — 1192, Єлисаветграді — 1047, Сімферополі — 1063, Житомирі — 888, Херсоні — 886, Севастополі — 802, Феодосії — 683, Ромнах — 645, Сумах — 598, Павлограді — 561, Керчі — 556, Маріуполі — 513 осіб. У 14-ти українських містах число купців становило від 500 до 300 осіб. Від 300 до 200 представників купецького стану мали ще 19 міст. У решті їх було менше 200 осіб. Відповідно купецьке самоврядування в Україні найбільш повноцінно реалізовувалося в тих торгово-промислових

¹⁹ Беліков Ю. А. Вказ. праця. — С. 53.

²⁰ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.). — Т. 1. — СПб., 1999. — С. 505, 508.

²¹ Автор опрацював відповідні дані за такими джерелами: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — СПб., 1904. — Т. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48.

центрах, де утворився потужний осередок купців, і насамперед у таких містах, як Одеса, Київ, Харків, Катеринослав та ін.

Серед усіх вирізнялося одеське купецьке самоврядування, яке керувалося вже згаданим вище особливим положенням від 1863 р. про громадське управління м. Одеси (законодавчі матеріали розширюють у загальному плані наші знання про діяльність інституцій цього станового управління). Одеське купецьке товариство складалося з зібрання купців (у тому числі й тих, котрі отримали звання почесних громадян), зібрання виборних, управи станових старшин і старост. У випадку багаточисельності виборців, вибори відбувалися по дільницях, що налічували не більше 600 виборців. Кожна з дільниць обирала стільки виборних, скільки припадало на неї за відповідним розрахунком. Зібрання виборних, яке скликалося раз на 3 роки за розпорядженням генерал-губернатора, уважалося дійним, якщо в ньому брало участь не менше 1/3 тих, хто мав право голосу²².

Перед виборами завчасно складалися списки як із виборців, так і тих, хто міг бути обраним. Право голосу на зібранні мали купці віком від 21 року, які володіли в Одесі власністю: нерухомим майном або капіталом, торговими чи промисловими підприємствами, що давали в рік прибутку не менше 100 руб., та були приписані до міста мінімум два роки. Жінки, котрим у зв'язку з наявною власністю надавалося право голосу, не могли безпосередньо брати участь у виборах, але передавали свій голос родичам — чоловікам (батькові, чоловікові, синові та ін.) і навіть стороннім особам, які відповідали зазначеним вимогам. Виборні могли обиратися тільки з осіб, які мали право голосу на виборах і були не молодші 25 років. На зібраннях для обрання виборних головували купецькі старшини або їх товариші. Кожен виборець зобов'язаний був на окремому аркуші написати імена осіб, яких він уважав за необхідне призначити виборними, і передати цей список голові зібрання. Обрані виборні давали присягу на безпристрасне виконання своїх обов'язків. Тимчасово приписані до товариства купці — як російські, так й іноземні піддані, обирали на своїх зібраннях на один рік засідателів управ, котрих затверджував на посадах генерал-губернатор²³.

Функції загальних зібрань купців і почесних громадян, записаних до купецтва м. Одеса, обмежувалися фактично обранням виборних, до котрих переходили всі основні справи, що стосувалися місцевого купецького стану. Зібрання виборних засідало під головуванням купецького старшини й мало у своєму розпорядженні для ведення справ діловодів, які могли вести лише ті з них, які стосувалися купецтва, і діяли від його імені в усіх випадках, коли закон вимагав за цими справами постанови чи присуду. Для обговорення

²² ПСЗ РИ. — Собр. 2-е. — Т. 38, отд. 1-е. — № 39 565. — С. 410–411; СЗ РИ. — Т. 9: Законы о состояниях. — 2-е изд., доп. — Ст. 646, 647, 649. — С. 377–378.

²³ ПСЗ РИ. — Собр. 2-е. — Т. 38, отд. 1-е. — № 39 565. — С. 408, 410, 411.

поточних станових питань зібрання виборних призначалося за розпорядженням станових старшин²⁴. Зібрання вважалося дійсним за умови присутності на ньому не менше 1/3 виборних. Ті з них, хто не з'явився на зібрання без поважних причин, підлягали стягненням. При обговоренні справ, які стосувалися розкладки громадських повинностей, виключення з товариства, пожертвувань на зібранні мали бути присутніми не менше 2/3 виборних одеського купецького товариства.

В Одесі купецькі старшини і їх товариші обиралися на три роки з виборних, котрі володіли власністю, оціненою не менше, ніж у 6 тис. руб. Остаточне їх затвердження залежало від рішення генерал-губернатора. Управа складалася зі старшини, членів і засідателів від тимчасово зарахованих купців (до 1898 р.), число яких визначало зібрання виборних. Члени купецької управи обиралися зібранням виборних також на три роки і затверджувалися знову ж генерал-губернатором. Діловоди призначалися самою управою, а інші посади в канцеляріях заміщувалися по найму із затвердженням старшиною²⁵. Першочерговим спрямуванням діяльності зібрання виборних було складання “приговорів” зі станових справ, які вважалися дійсними, якщо були підписані й затвержені не менше, ніж 2/3 присутніх на зібранні виборних. Водночас функції зібрання виборних обмежувалися лише винесенням приговорів. Розпорядчої влади зібрання не мало. Виконання приговорів, представлення їх начальству тощо належало купецькій управі²⁶. Так, у 1901 р. до складу одеської управи входили старшина місцевого купецтва особистий почесний громадянин Д. Котляревський, її члени, купці Ф. Снитовський, Ф. Штюц, В. Яловичов та секретар — титулярний радник В. Цеханович²⁷.

До сфери діяльності одеської купецької управи, зокрема, належало: виконання приговорів зібрання виборних; ведення справ, які стосувалися внутрішнього впорядкування стану (реєстрація купців, завідування становими установами та ін.); нагляд за порядком виконання громадських повинностей; завідування становими майном і скарбницею, навчальними та благодійними закладами; видача дозволів на проживання; реєстрування торгових домів, участь у розробці клопотань про задоволення потреб купецтва й ін. У віданні управ перебували купецькі старости, котрі завідували кожний своєю гільдією, та їх помічники, збирачі податків, що стягували громадські

²⁴ Там же. — С. 406.

²⁵ Там же. — С. 410.

²⁶ Там же. — С. 406.

²⁷ Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год / Сост. Херсонским губернским правлением. — Херсон, 1901. — С. 53–54.

збори і вносили їх за призначенням²⁸. Управа підпорядковувалася міській думі у своїх відомчих справах, водночас вступала у прямі відносини з казенною палатою та іншими закладами й посадовими особами²⁹.

Інституції купецького управління у великих містах виконували також функції представництва: обирали членів сирітських судів, в яких велися опікунські й сирітські справи представників “міських” станів, особистих дворян і різночинців (вибори до сирітського суду були обов’язковими навіть для нечисленних купецьких громад); присяжних попечителів комерційного суду; членів податкових присутствій (зокрема загального з промислового податку присутствія губернської казенної палати), котрі розподіляли додатковий торгово-промисловий податок; облікових комітетів відділень контор Державного банку та ін. У провідних економічних центрах за ініціативою міських дум або купецьких товариств створювалися комітети торгівлі й мануфактур, куди обиралися відомі комерсанти і промисловці як від купців, так і негільдійців (після 1898 р.)³⁰. Для прикладу, відомий київський купець, комерції радник М. Чоколов, котрий упродовж багатьох років виконував обов’язки купецького старости, обирався представником від промисловців у губернське з фабричних і гірничозаводських справ присутствіє; членом Київського губернського з промислового податку присутствія, губернського податкового присутствія, комітету торгівлі й мануфактур, Київського купецького товариства взаємного кредиту³¹.

Формально окреме купецьке станове врядування, за підрахунками М. Шацлла на основі анкетного дослідження господарського управління міністерства внутрішніх справ про становище купецьких товариств (було розпочате в 1896 р. з метою дослідження міських станів), існувало лише в 144 містах Російської імперії. Натомість значна кількість купецьких громад не мала навіть спрощеного представництва у вигляді виборних старост. Губернатори багатьох губерній, у тому числі Катеринославської, Херсонської й Чернігівської, заявили про відсутність (за винятком Одеси та Катеринослава) на їх території фактично діючих купецьких інституцій³². Наявність виборного купецького старости не була свідченням того, що купецьке станове об’єднання в дійсності функціонувало. Якщо, наприклад, одеське, київське чи харківське купецькі товариства обкладали своїх членів зборами, які йшли на задоволення станових потреб (ще в 1860-х рр. мініс-

²⁸ СЗ РИ. — Т. 9: Законы о состояниях. — 2-е изд., доп. — Ст. 623, 625. — С. 368–370.

²⁹ ПСЗ РИ. — Собр. 2-е. — Т. 38, отд. 1-е. — № 39 565. — С. 407.

³⁰ *Иванова Н. А., Желтова В. П.* Сословное общество Российской империи. — С. 442.

³¹ *Рыбаков М. О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997. — С. 76–77.

³² *Шацлло М. К.* Указ. соч. — С. 72; *Миронов Б. Н.* Указ. соч. — С. 505.

терство внутрішніх справ дозволило купецьким корпоративним об'єднанням стягувати додаткові збори з гільдійських свідоцтв, причому незалежно від того, є їх одержувачі постійними або тимчасовими купцями), розпоряджалися становими капіталами, нерухомим майном, утримували добродійні та навчальні заклади, надавали матеріальну допомогу і стипендії, то більшість купецьких товариств в українських містах існували, займаючись переважно утриманням станового керівництва й виконанням канцелярських формальностей (див. табл.).

Вибирання капіталів купецьких товариств у містах України та їх витрати (1892–1896 рр.)³³

Купецькі товариства	Середній розмір грошових повинностей, які бралися на громадські потреби за 1892–1896 рр. (руб.)		Розміри капіталів, які належали товариству (руб.)		Середні щорічні витрати за 1892–1896 рр. (руб.)			
	Загальна сума щорічного збору з даного товариства	Середній розмір окремих платників	Загальний складочний капітал	Спец. капітал	На утримання станового управління і канцелярії	На утримання спирського суду	На утримання благодійних, навчальних та інших закладів	На допомогу пристарілим і нужденним членам товариства
Охтирка	168	5	19293,1	–	30	–	400	183
Валки	150	4	108,18	–	28	–	–	–
Керч-Єнікале	1174	1-ї гільдії — 12; 2-ї — 7	4062	–	435	–	–	–
Київ	5020,6	1-ї гільдії — 6; 2-ї — 3	–	349888	1400	–	30000	1000
Одеса	67151	1-ї гільдії — 79,6; 2-ї — 31,75	380000	803000	10744	7665	24000	4258
Полтава	–	–	1293	–	230,5	980	–	–
Севастополь	2225	5,25	12024	–	300	–	–	250
Слов'янськ	200–300	5	–	5462	50	–	–	200
Старобільськ	150–200	5	–	–	30	120	–	–
Суми	–	–	–	6584,3	187,33	–	–	–
Харків	5038	1-ї гільдії — 15,2; 2-ї — 5	25 000	–	1137,33	900	2000	2745,8

³³ Шаццло М. К. Указ. соч. — С. 64–65, 70.

Зрештою, у багатьох міських осередках купецькі товариства існували номінально. Купецтво тут не мало ані організації, ані власних капіталів, ані окремого керівництва. Більшість купецьких представницьких зібрань у повітових і заштатних містах обмежувалися обранням купецького старости, члена сирітського суду й кандидатів до них. До того ж, як уже наголошувалося, громадянські права купців за законом реалізовувались як через станові, так і загальноміські представницькі органи. Тому формально та фактично наявність станових купецьких товариств у кожному місті була зовсім не обов'язковою.

Найважливішими фінансовими надходженнями купецьких товариств були добровільні пожертвування їх членів, а також відсотки по банківських вкладах і цінних паперах, що належали купецьким громадам. Ініціативу купецтва та їхні благодійні капітали було спрямовано насамперед на заснування й утримання професійних навчальних закладів усіх рівнів із наданням першості комерційній освіті³⁴.

Розвиток ринкових відносин у пореформену добу найбільше стимулював саме цю освітньо-професійну галузь, а найважливіше місце серед усіх типів навчальних закладів посідали комерційні училища, масове виникнення котрих сягає рубежу XIX–XX ст. Їх організацією займалися саме купецькі товариства та інші аналогічні об'єднання, зацікавлені в підготовці спеціалістів із торгівлі й фінансово-кредитної справи. Від кінця 1890-х рр. в українських містах почали засновуватися товариства поширення комерційної освіти, ставши тією організаційною формою, за допомогою якої купецтво фінансувало цей різновид освіти. Найбільш заможні купці зазвичай ставали почесними попечителями, членами опікунських рад у таких освітньо-професійних закладах, матеріально забезпечували навчальний процес. Іншим напрямом купецької активності в підтримці освітньої сфери було надання матеріальної допомоги викладачам, опікування незаможними учнями і студентами, що передбачало внесення плати за навчання, створення стипен-

³⁴ Див.: *Постолатій В. В.* Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — К., 1996. — 210 с.; *Разманова Н. А.* Общественная инициатива торгово-промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ // *Отечественная история*. — 2004. — № 2. — С. 74–83; *Шиханов Р. Б.* Внесок біржових комітетів Південної України у розвиток комерційної освіти // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. — 1999. — Вип. 5. — С. 3–5; *Нариси з історії Харківського національного економічного університету / За ред. В. С. Пономаренка*. — Харків, 2005. — 326 с.; *Чуткий А. І.* Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.). — Ніжин, 2013. — 524 с. та ін.

діяльних фондів, будівництво гуртожитків та їдалень, надання грошової допомоги, підтримку в різноманітних скрутних життєвих обставинах³⁵.

Найбільшими капіталами володіло, а, відповідно, і здійснювало у широких обсягах громадську діяльність, насамперед освітньо-благодійну, одеське купецьке товариство з його окремим становим управлінням. Ще в 1851 р. місцеве купецтво виступило з клопотанням перед попечителем Одеського навчального округу про відкриття на кошти купецького товариства середнього комерційного навчального закладу, де діти з їхнього стану здобували б відповідну освіту³⁶. Утім лише в листопаді 1861 р. було затверджено статут і штати Одеського комерційного училища, яке розпочало свою роботу восени 1862 р. У першому параграфі документа зазначалося: “Одеське комерційне училище, засноване на кошти місцевого купецтва [...] має завдання надавати юнакам спеціальну освіту з комерції”³⁷. Навчальний заклад існував винятково на кошти одеського купецтва та на внески комерсантів з інших міст Південної України³⁸.

На заснування й утримання училища, спорудження навчального корпусу та домової церкви за півстоліття (з 1862 по 1912 рр.) купецьке товариство асигнувало 1 374 477 руб. (за цей час освіту тут здобули понад 1600 осіб)³⁹. В Одеському комерційному училищі на пожертвування окремих підприємців було засновано низку стипендій для незаможних учнів. У 1870 р. — три стипендії на капітал у 100 тис. руб., пожертвуваний почесним громадянином Л. Єфрусі. Упродовж 1873–1874 рр. — стипендію ім. Д. Феодори на кошти Г. Маразлі у сумі 3300 руб. та стипендії ім. П. Коцюби, С. Голубцова й О. Пашкова на капітал, асигнований декількома представниками місцевого купецтва. У 1880-х рр. одеські купці заснували ще 5 стипендіальних капіталів⁴⁰.

У 1891–1895 рр. одеське купецьке товариство не тільки фінансувало шестикласне комерційне училище та забезпечувало стипендіями понад десяток учнів, а й кожного року видавало по 300 руб. місцевому Товариству опіки нужденних і лікарні для “приходящих”, платило 7665 руб. на утри-

³⁵ *Ступак Ф. Я.* Благодійні товариства Києва (сер. XIX — поч. XX ст.). — К., 1998. — С. 82.

³⁶ Державний архів Одеської області, ф. 42, оп. 35, спр. 302, арк. 6, 21.

³⁷ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. 1862–1912. — Одесса, 1912. — С. 25–26.

³⁸ Одесса. 1794–1894 / Изд. Городского общественного управления к столетию города. — Одесса, 1895. — С. 665.

³⁹ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. — С. 188.

⁴⁰ *Искра П. А.* Исторический очерк Одесского коммерческого училища. 1862–1887. — Одесса, 1887. — С. 81–89.

мання сирітського суду, і у цілому за 5 років витратило 24 тис. руб. на добродійні потреби та 4258 руб. — на допомогу пристарілим і нужденним⁴¹.

У Харкові ще 1868 р. місцеве купецьке товариство порушило питання про створення освітньо-професійного закладу для дітей купців та промисловців “з огляду на надзвичайно вагоме економічне значення Харкова” для всього Півдня Російської імперії, де підприємства “відчували необхідність у спеціальній підготовці фахівців”. На думку харківських купців, її слід було здобувати на місці, а не у Санкт-Петербурзі чи Москві, адже в багатьох випадках це означало занепад сімейного підприємництва, оскільки чимало іногородніх випускників вищих навчальних закладів імперських столиць після завершення навчання не бажали повертатися додому⁴².

Тільки восени 1888 р., коли екстрене зібрання харківського купецтва ухвалило рішення про заснування комерційного училища, справа зрушила з місця. Вона була безпосередньо пов’язана з порятунком сім’ї Олександра III під час аварії імператорського поїзда 17 жовтня поблизу станції Борки у Харківській губернії. Таким чином демонструвалася вірність владі⁴³.

Тоді ж харківське купецтво ухвалило рішення запровадити на наступний рік при вибиранні торгових документів збір на заснування училища в розмірі 50 руб. з купців 1-ї та 15 руб. — 2-ї гільдій. Таку постанову підписали 148 членів купецького товариства на чолі зі старостою М. Жевержеєвим⁴⁴. Спорудження під наглядом цього корпоративного об’єднання головного корпусу училища за проектом відомого харківського архітектора О. Бекетова, яке обійшлося у 383 тис. руб., розпочалося у червні 1890 р. За три роки всі будівельні роботи було завершено⁴⁵. І надалі майже повністю роботу комерційного училища фінансувало харківське купецьке товариство.

До відповідних навчальних закладів в Україні, які утримувалися переважно на кошти купецтва, належало 1-ше Київське комерційне училище (існувало з 1896 р.)⁴⁶. Місцеві підприємці також скористалися порятунком імператорської сім’ї 17 жовтня 1888 р. як формальним приводом для

⁴¹ Шаццло М. К. Указ. соч. — С. 70.

⁴² Верховский П. М. Краткий очерк возникновения в городе Харькове Коммерческого училища в память события 17-го октября 1888 года. — Харьков, 1894. — С. 4.

⁴³ Нариси з історії Харківського національного економічного університету. — С. 9.

⁴⁴ Верховский П. М. Указ. соч. — С. 5–6; Державний архів Харківської області, ф. 45, оп. 1, спр. 1461, арк. 3.

⁴⁵ Отчёт об имущественном состоянии и движении денежных сумм Харьковского коммерческого училища императора Александра III с осени 1888 по 1-е августа 1895 г включительно / Сост. Л. К. Завистовский. — Харьков, 1896. — С. 40; Нариси з історії Харківського національного економічного університету. — С. 10–19.

⁴⁶ Киевское Первое Коммерческое училище, основанное Киевским Купеческим обществом. Краткий обзор основания училища и деятельности Попечительного совета. 1888–1913 гг. — К.; Демиевка, 1913. — С. 15.

фінансування і спорудження комерційного навчального закладу, ухваливши таке рішення без будь-якої урядової постанови чи пропозиції з боку міської думи. Училище, якому належало підпорядковуватися міністерству торгівлі та промисловості, мало фінансуватися повністю за рахунок купецтва⁴⁷. Це свідчило про високий ступінь розуміння останнім значення комерційної освіти і професіоналізації в умовах посилення конкурентної боротьби й розвитку ринкової економіки.

Лише на побудову приміщення 1-го Київського комерційного училища було витрачено 340,5 тис. руб., із них 147,5 тис. становила сума купецького збору, започаткованого “приговором” товариства в листопаді 1888 р., а 156 тис. — пожертвування окремих підприємців, серед яких виділявся внесок Лева Бродського в розмірі 115 тис. руб.⁴⁸ Справами училища керувала попечительська рада у складі проф. Університету св. Володимира М. Самофалова (голова), купців М. Чоколова (заступник голови), Л. Бродського, С. Могилевцева, Д. Марголіна, М. Дегтерева та Я. Бернера⁴⁹. Переважна частина фінансів на утримання комерційного училища й надалі асигнувалася київським купецьким товариством. Так, 29 серпня 1896 р. його зібрання постановило встановити на утримання закладу новий збір у розмірі 55 руб. із купців 1-ї і 12 руб. — 2-ї гільдії (того року в Києві перших налічувалося 356, а других — 873 особи)⁵⁰. Таким чином, новий збір на утримання комерційного училища, не враховуючи надходжень від торгових домів, фірм і компаній, міг забезпечити до 30 тис. руб. на рік. Зокрема в 1899–1900 рр. купецьке товариство надало 58,5% необхідних коштів, тоді як плата за навчання, що надходила від батьків учнів, становила 22,5%, а прибуток училища у вигляді відсотків із цінних паперів — 16,7%⁵¹. Крім того, підприємці заснували низку стипендій для незаможних учнів. Одним із перших благодійників був цукрозаводчик М. Терещенко, котрий у квітні 1897 р. вніс до стипендіального фонду 30 тис. руб. Наступного року в училищі налічувалося 12 іменних стипендій цього промисловця-благодійника. Невдовзі в комерційному навчальному закладі було засновано іменні стипендії таких відомих київських купців і підприємців, як М. Хряков, М. Дегтерев, Д. Марголін, Я. Епштейн, Л. Бродський, М. Чоколов⁵². Із 1902 р. Київське комер-

⁴⁷ Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва), ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 1.

⁴⁸ Там само, арк. 25, 42, 47.

⁴⁹ Там само, оп. 1, спр. 2512, арк. 3.

⁵⁰ Киевское Первое Коммерческое училище, основанное Киевским Купеческим обществом. — С. 13.

⁵¹ Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 1, спр. 2512, арк. 7.

⁵² Отчёт о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1897–1898 учебный год и хозяйственной части за 1898 год. — К., 1899. — С. 18–19, 22.

ційне училище стало йменуватися 1-м, на відміну від 2-го комерційного училища, відкритого того року купецьким товариством.

Крім того, останнє виплачувало ученицям із купецьких родин 20 стипендій у Києво-Подільській жіночій гімназії, 4 — у ремісничій школі Київського попечительства бідних, 12 — у приватних жіночих ремісничих класах Кулицької, 1 — у Київській духовній академії⁵³. Ще 1896 р. київське купецьке товариство заснувало Товариство поширення комерційної освіти в місті Києві, яке відкривало відповідні початкові навчальні заклади й у подальшому опікувалося ними завдяки насамперед значним благодійним внескам заможних підприємців⁵⁴. У 1909 р. річний бюджет київського купецького зібрання становив 100 тис. руб.⁵⁵

Ситуацію в тих містах, про які була відсутня інформація згідно зі згаданим вище анкетним дослідженням про окремі купецькі управління, проясняє, зокрема, справа “Про утворення в м. Катеринославі станового купецького управління (1899–1900 рр.)”⁵⁶. Катеринославський губернатор повідомляв керуючого господарським департаментом МВС, що загальне зібрання місцевих купців 1-ї і 2-ї гільдій, яке відбулося 8 листопада 1899 р., зважаючи на стрімкий розвиток торгівлі, просило міського голову порушити клопотання про створення в місті купецького самоврядування в особі купецького старости та відповідної управи. Наголошувалося, що відсутність станового купецького управління може несприятливо відбитися на подальшій торгово-промисловій діяльності. Утім прохання про створення купецької управи в Катеринославі міністерство не задовольнило, оскільки такі інституції виникали лише на основі особливих положень у законодавчому порядку (як це було у випадку з Одесою. — *О. Д.*). Зрештою право остаточного вирішення цього питання надавалося самому катеринославському губернаторові. Документ чітко зафіксував консолідацію купецького стану в Катеринославі на межі XIX–XX ст.

І дійсно, у місті реально існувало станове купецьке управління, а активність купецтва реалізовувалася не тільки в економічній, а й громадській площині, насамперед освітньо-благодійній. Так, “хрещеним батьком” 1-го Катеринославського комерційного училища, яке розпочало свою роботу у вересні 1901 р., був купець О. Толстиків, міський голова в 1889–1893 та 1901–1905 рр. Завдяки його зусиллям місцеве купецьке товариство розробило статут училища й обрало зі свого середовища його попечительську раду. Спочатку навчальний заклад розміщувався в одноповерховому бу-

⁵³ РГИА, ф. 1287, оп. 44, д. 548, лл. 50–51.

⁵⁴ Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896–1906). — К., 1906. — С. 4–10.

⁵⁵ *Галайба В.* Хроніка старого Києва. — К., 2003. — С. 154.

⁵⁶ РГИА, ф. 1287, оп. 44, д. 695, лл. 1–13.

динку, спорудженому на кошти губернського й повітового земств, міської думи та пожертвування купців. А коли число учнів зросло, фундаторам училища довелося терміново вишукувати 340 тис. руб. на зведення нової будівлі. Купецький староста О. Толстиків знову організував збір коштів серед місцевих комерсантів на цю справу. 21 жовтня 1905 р. готову споруду освятили⁵⁷.

Розробником статуту Катеринославського комерційного училища було місцеве купецьке товариство, яке доклало значних зусиль у справі отримання дозволу від міністерства фінансів на його заснування. Усі купці, котрі входили до складу Катеринославської міської думи, зокрема М. Копилов, Д. Пчолкін, І. Тіссен, І. Алексеєнко, зробили суттєві пожертвування на будівництво нового корпусу комерційного училища, яке отримало ім'я імператора Миколи II. 30 вересня 1905 р. О. Толстиків із нагоди відкриття писав директоріві закладу: “Ця вишукана споруда створена зусиллями купецтва; міне століття, і з неї вийде не одне покоління наших співгромадян. І в мене, як у старости купецтва, немає більш палкого бажання, ніж те, щоб із цих могутніх стін вийшли люди такої ж сильної волі й потужного духу; люди, що діятимуть в інтересах громадського блага”⁵⁸.

Російське самодержавство до останніх днів свого існування невід’ємно утримувало за собою право контролю не тільки органів влади місцевого рівня, а й будь-яких проявів громадського самоврядування. Серед іншого, до повноважень кожного губернатора входило затвердження, а фактично призначення купецьких старост, котрі обиралися з кола поважних купців. Якщо підприємець потрапляв у немилість до адміністрації, вона могла без особливих вагань відмовити йому у затвердженні.

Купецькі товариства багатьох невеликих міст України, як уже наголошувалося, відмовлялися навіть від спрощеного станового управління (наявність виборних гільдійських старост) і передавали станові функції загально-міським органам влади. Організація станового самоврядування лише в декількох губернських містах суттєво виокремлювалася серед решти купецьких товариств. Вони вирізнялися як масштабами доброчинності, так і брали на себе частину функцій податкових органів. Однак здебільшого цим і обмежувалась їхня діяльність. У цілому станове представництво купецтва в Російській імперії так і не укорінилося.

⁵⁷ Катеринославское коммерческое училище за десятилетие. (К истории училища). 17 сент. 1901–1911. Год 11-й. — Вып. 1. — Екатеринослав, 1911. — С. 3–5, 11, 18; *Болсуновський С. М.* Катеринослав–Дніпропетровськ — 225. Видатні особистості та обличчя міста. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 17, 20.

⁵⁸ Цит. за: Дніпропетровськ: минуле і сучасне: оповідь про пам’ятки культури Катеринослава–Дніпропетровська, їх творців і художників / А. К. Фоменко, М. П. Чабан, В. І. Лазерник, Г. В. Лізавенко, І. С. Голуб. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 421.

Натомість якщо в більшості дрібних міст купецьке самоврядування відмирало через непотрібність, у значних економічних центрах воно трансформувалося в нову, не передбачену законом інституцію, яка представляла інтереси і вирішувала питання, що стосувалися всіх підприємців, незалежно від їх станової належності. На початку XX ст. у великих містах для розгляду найбільш важливих проблем скликалися загальні “збори купців, торговців і промисловців”. Вони були прямими спадкоємцями загальних зборів постійних і тимчасових купців, але вже виходили за межі станової організації. Це були доволі численні представницькі об’єднання. Водночас ініціатива проведення таких зборів походила від купецьких корпоративних організацій, функції їх голів виконували купецькі старости, а самі купці брали в них найактивнішу участь⁵⁹.

Проект реформування міських станових установ став результатом анкетного дослідження стану купецьких, міщанських і ремісничих товариств, здійсненого на межі XIX–XX ст. господарським управлінням міністерства внутрішніх справ. Намічені перетворення повинні були торкнутися членів усіх цих об’єднань. Разом вони мали становити єдиний “міський стан”. Усі справи з керівництва ним передбачалося сконцентрувати в міських громадських управліннях, до яких повинні були перейти й усі збори коштів, що надходили до міщанських, ремісничих і купецьких управ. Загальноміським органам передбачалося передати утримання різних добродійних закладів, які досі перебували в розпорядженні трьох міських станів. При ліквідації ремісничих і купецьких станів планувалося зберегти їх як ремісничі й торгові корпорації, котрі служили б на благо розвитку ремесел і торгівлі. Для цього збиралися й надалі отримувати добровільні збори з членів корпорацій на суспільні потреби. Торгово-промислова діяльність не зобов’язувала представника міського стану входити до складу корпорації, членство в якій також було справою вільного вибору⁶⁰.

Таким чином, держава ще раз, як і наприкінці XVIII ст., намагалася запровадити єдиний “міський стан”, який об’єднав би наявні три стани “міського суспільства”: купців, міщан, ремісників. Принциповою новизною цього так і не реалізованого проекту було об’єднання всіх міських жителів під егідою єдиного загальноміського керівництва. Урядові структури розуміли, що існуючі станові органи в умовах капіталізму були рудиментом минулого. Якщо до прийняття Міського положення 1870 р. для купецького товариства було характерне переплетення функцій станового й міського самоврядування, то відтепер купецьким корпораціям належало займатися становими справами. Купецькі товариства, які існували в містах України, формували простір комунікації купецької громади, змістовим наповненням

⁵⁹ *Беліков Ю. А.* Вказ. праця. — С. 62.

⁶⁰ Там само. — С. 95.

яких були професійні та благодійні устремління. Із переходом від традиційного укладу до індустріального вони з елементу системи станового управління перетворювалися на інститут громадянського суспільства. Як ми з'ясували, купецькі товариства, що реально функціонували в економічно значних центрах, у нових пореформених умовах найбільшу увагу приділяли благодійності, розвитку професійної освіти. Натомість питання, що обговорювалися в купецьких товариствах, часто не становили загального інтересу для всього підприємницького загалу. Ці об'єднання, по суті, були пережитком минулого, однак у нових пореформених умовах саме навколо них почали формуватися підприємницькі організації, перш за все біржові товариства.

REFERENCES

1. Aryupina, L. V., Barkovskaya, O. M., Lushhik, S. Z., & Shhurova, T. V. (Comps.). (1995). *Grigorij Grigor'evich Marazli: mecenas i kollektioner*. Odesa. [in Russian].
2. Bielikov, Yu. A. (2003). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th — beginning of 20th century)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Bolsunovskiy, S. M. (2001). *Katerynoslav–Dnipropetrovs'k — 225. Vydatni osobystosti ta oblychchia mista*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
4. Chutkyi, A. I. (2013). *Kyivs'kyj komertsijnyj instytut: vytyky ta istorychnyj postup (1906–1920 rr.)*. Nizhyn, 2013. [in Ukrainian].
5. Donik, O. M. (2004). *Rodyna Tereschenkiv v istorii dobrochynnosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Donik, O. M. (2008). *Kupetstvo Ukrainy v impers'komu prostori (XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Fomenko, A. K., Chaban, M. P., Lazebnyk, V. I., Lizavenko, H. V., & Holub, I. S. (2001). *Dnipropetrovs'k: mynule i suchasne: opovidi pro pam'iatky kul'tury Katerynoslava-Dnipropetrovs'ka, ikh tvortsiv i khudozhnykiv*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
8. Halaiba, V. (2003). *Khronika staroho Kyieva*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Hurzhii, I. O., & Hurzhii, O. I. (2013). *Kupetstvo Kyieva ta Kyivschyny XVII–XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Ihnatieva, T. V. (2003). Kupetstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v kintsi XVIII — pershij polovyni XIX stolittia: sotsial'no-etnichnyj aspekt. *Naukovi pratsi Kam'ianets'-Podil's'koho pedahohichnoho universytetu: Istorychni nauky*, (11), 172–179. [in Ukrainian].
11. Iskra, P. A. (1887). *Istoricheskij ocherk Odesskogo kommercheskogo uchilishha. 1862–1887*. Odesa. [in Russian].
12. Ivanova, N. A., & Zheltova, V. P. (2004). *Soslovno-klassovaya struktura Rossii v konce XIX — nachale XX v.* Moscow. [in Russian].
13. Ivanova, N. A., & Zheltova, V. P. (2010). *Soslovnnoe obshchestvo Rossijskoj imperii*. Moscow. [in Russian].
14. Korkunov, N. M. (1893). *Russkoe gosudarstvennoe pravo* (Vol. 1). Sankt-Petersburg. [in Russian].
15. Kovalinskij, V. V. (1998). *Mecenaty Kieva* (2th ed.). Kyiv. [in Russian].
16. Krutykov, V. V. (1992). *Burzhuaziia Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformenij period*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

17. Lazanska, T. I. (1996). Sotsial'ne pokhodzhennia promyslovoi burzhuzii Ukrainy v XIX st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 2, 65–73. [in Ukrainian].

18. Lazanska, T. I. (1999). *Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].

19. Lazanska, T. I. (2001). Torhovel'ni domy Ukrainy na rubezhi dvokh stolit' (1892–1914 rr.). *Problemy istorii Ukraini XIX — počatku XX st. — Problems of the history of Ukraine of XIX — beginning XX cc.*, (2), 24–41. [in Ukrainian].

20. Mironov, B. N. (1999). *Social'naya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII — nachalo XX v.)* (Vol. 1). Sankt-Petersburg. [in Russian].

21. Ponomarenko, V. S. (Ed.). (2005). *Narysy z istorii Kharkivs'koho natsional'noho ekonomichnoho universytetu*. Kharkiv. [in Ukrainian].

22. Postolatii, V. V. (1996). *Rozvytok komertsijnoi osvity v Ukraini (1804–1920 rr.)* (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

23. Razmanova, N. A. (2004). Obshhestvennaya iniciativa torgovo-promyshlennykh kru-gov Rossii i material'noe obespechenie kommercheskix uchilishh. *Otechestvennaya istoriya*, 2, 74–83. [in Russian].

24. Rybakov, M. O. (1997). *Nevidomi ta malovidomi storinky istorii Kyieva*. Kyiv. [in Ukrainian].

25. Shacillo, M. K. (2004). *Social'nyj sostav burzhuzii v Rossii v konce XIX v.* Moscow. [in Russian].

26. Shudryk, I. O., & Danylenko, L. A. (2003). *Dynastiia Kharytonenkiv*. Sumy. [in Ukrainian].

27. Shykanov, R. B. (1999). Vnesok birzhovykh komitetiv Pivdennoi Ukrainy u roz-vyток komertsijnoi osvity. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu*, (5), 3–5. [in Ukrainian].

28. Stupak, F. Ya. (1998). *Blahodijni tovarystva Kyieva (seredyna XIX — pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].

29. Verxovskij, P. M. (1894). *Kratkij ocherk vznikenoviya v gorode Xar'kove Kommer-cheskogo uchilishha v pamyat' sobytiya 17-go oktyabrya 1888 goda*. Kharkiv. [in Russian].